

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ З ЕЛІМІНОВАНИМИ ПРЕДИКАТНИМИ СИНТАКСЕМАМИ

Статтю присвячено аналізу реченнєвих конструкцій з елімінованими предикатами. У ній розроблено й реалізовано новий підхід до вивчення структури та семантики таких конструкцій, яка зумовлюється семантикою наявних валентно залежних компонентів.

Ключові слова: реченнєві конструкції з елімінованим предикатом, семантико-синтаксична валентність, семантична структура, предикат, еліптичне речення, субстанційні синтаксеми.

Семантична структура речення ґрунтується на взаємодії семантичних компонентів. Вони організовуються в ній на певній ієрархічній основі, яка визначається рангом семантичних компонентів. Особливості семантичної структури елементарного речення залежать від дієслівного предиката. Структурний склад елементарного простого речення містить предикатний і субстанційні компоненти. На кількість субстанційних синтаксем і їх функціональну роль впливає семантична якість предиката.

Проблема функціонування предикатів стала однією з актуальних, оскільки вивчення змістового боку речення, зокрема його семантичної структури, передусім ґрунтується на предикатних і непередикатних знаках. У такому підході до вивчення структури речення простежується зв'язок семантико-синтаксичної категорії валентності і структури речення, який спонукає дослідника до вивчення такого явища, як валентність предиката, яка відбиває його зумовлену сполучуваність з іншими непередикатними компонентами.

Найбільш повне розуміння зв'язку між валентністю предиката і семантико-синтаксичною структурою речення представлено в працях І. Р. Вихованця, А. П. Загнітко, Т. Є. Масицької. Семантико-синтаксичну валентність І. Р. Вихованець визначає, як здатність «предиката (ознакового слова) сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи» [5, 123]. Предикат визначає кількісний склад іменникових компонентів речення та їх семантичні функції. «Розгляд семантичної структури речення з опорою на валентний потенціал дієслівного предиката уможливорює вирізнення ядра семантичної структури речення, навколо якого концентруються її варіації, модифікації і трансформації» [9, 275]. Отже, предикат у семантично елементарному реченні виступає «найцентральнішим членом речення» [7, 110], «творцем речення» (за О. О. Потебнею), «організувальною силою речення» [4, 428]. Але в мовленні дуже частими є випадки вживання реченнєвих конструкцій, які не мають у

своїй структурі предиката, хоча присутні інші елементи (субстанційні синтаксеми), які сигналізують про наявність предиката, від якого вони залежать. Традиційно на формально-граматичному рівні такі конструкції називають еліптичними. Отже, метою пропонованого дослідження є характеристика семантичної структури речень з елімінованим предикатом, виходячи з аналізу заповнених при ньому валентних позицій. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) диференціювати поняття еліптичного й неповного речення; 2) визначити семантичні типи предикатів; 3) виділити основні семантико-синтаксичні типи речень з елімінованими предикатними синтаксемами.

Неповні й еліптичні конструкції неодноразово ставали об'єктом уваги цілого ряду вчених, що досліджували питання синтаксису, зокрема, як П. С. Дудик, Г. І. Попова, О. П. Сквородников, Г. О. Шевцова та ін.

Неповні речення, як правило, розглядаються ними як конструкції, в яких відсутні будь-які структурні елементи, але в деяких випадках пропуск у реченні одного чи декількох його елементів є синтаксичною нормою, коли відсутність структурного компонента зумовлена внутрішніми можливостями реченнєвої конструкції і не порушує її інформативної повноти, що дає право інтерпретувати відповідну комунікативну одиницю як інформативно самодостатню синтаксичну конструкцію.

Для згаданих комунікативних одиниць, з одного боку, характерна незавершеність, розірваність граматичного зв'язку і порушення семантичних відношень, що примушує тлумачити їх як неповні. З іншого боку, такі речення і достатньо специфічні, оскільки зберігають свою зрозумілість та інформативність без опори на широкий контекст чи ситуацію. Саме ця особливість не дає можливості визначитися навіть з терміном цих конструкцій. Такі реченнєві конструкції найчастіше іменують як еліптичні речення, речення з незаміщеною синтаксичною позицією, «речення з нульовою емпазою» [3, 27], «внутрішньофразовий еліпсис» [11, 5].

Еліптичні речення – кількісно найбільш репрезентований різновид так званих неповних речень, які характеризуються «своїми», тільки їм властивими граматико-смісловими ознаками. Головною особливістю таких речень є те, що уявлення про відсутній елемент їхньої структури (найчастіше присудок) встановлюється не з сусідніх речень, а безпосередньо впливає з лексико-граматичних особливостей цих речень, підказується їхнім значенням і формою.

У тій формі, в якій еліптичні речення функціонують у художньому тексті чи розмові, їх не можна поповнити точним значенням неназваного слова, саме тому, що таке слово ніде не було ужите. «В еліптичних реченнях дійсне значення тієї чи іншої дії, що їх постійно супроводжує, усвідомлюється синонімічно, з деякою смисловою неокресленістю, через що ці речення не можуть або майже не можуть бути замінені будь-якими повними конструкціями. Нестача (еліпсис) члена речення в еліптичних реченнях є їх відносною постійною структурною рисою і не створює неповноти їх змісту» [8, 218]. Через таку особливість еліптичних речень їх розглядали в основному на формально-граматичному рівні як формально неповні конструкції.

З семантико-синтаксичного боку досить вдалим є визначення еліптичних речень, запропоноване І. Р. Вихованцем, який вважає їх такими реченнями, у яких уявлення про неназваний член речення встановлюється з їх власного змісту й будови (не з ситуації або контексту!), передусім із «семантики суб'єктної синтаксеми та зумовлених семантико-синтаксичною валентністю нульового предиката субстанціальних синтаксем» [5, 104]. До речі, в мовленні існують реченнєві конструкції, в яких є відсутня суб'єктна синтаксема, уявлення про яку також встановлюється з власного змісту, а в першу чергу, з семантики предикатної синтаксеми. Традиційно еліптичні речення з нульовим підметом переважно зараховують до односкладних конструкцій. Нас же цікавлять реченнєві конструкції з неназваним організувальним центром семантико-синтаксичної структури речення – предикатом, від якого, до речі, залежить і позиція суб'єктної синтаксеми. На нашу думку, такі конструкції доцільно називати конструкції з елімінованим предикатом (КЕП).

Як ми вже зазначали, розгляд семантичної структури речення слід здійснювати з обов'язковим урахуванням типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої безпосередньо залежить кількість учасників дії та їх рольовий статус.

Питанню семантичної класифікації предикатів присвячені праці багатьох лінгвістів. В одних дослідженнях враховується кількість актантів предиката та їх семантичне наповнення (І. Р. Вихованець, Т. В. Булигіна, В. В. Богданов та ін.). Інші вчені для з'ясування семантико-синтаксичної організації речення значне місце відводять вивченню його семантичної суті, його властивостей і семантико-структурних особливостей, оскільки саме предикат є виразником ситуації в цілому.

Предикати як центральні синтаксеми семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення розчленовуються на чотири основні типи: а) синтаксеми-предикати дії, що позначають діяльність, породжувану суб'єктом-діячем: *Мати **готує** вечерю; Студенти **вивчають** мову;* б) синтаксеми-предикати процесу, які не передбачають активного виконавця дії, а стосуються суб'єктів змінних станів: *Дерева **ростуть**; Тюльпани **цвітуть**;* в) синтаксеми-предикати стану, орієнтовані на пасивність суб'єкта і пов'язані з його непостійною характеристикою: *Мені **весело**; Дівчині **жаль** птаха;* г) синтаксеми-предикати якості, що позначають постійну ознаку предмета: *Хлопець **високий**; Син **схожий** на батька.* У зв'язку зі специфічними сполучувальними можливостями І. Р. Вихованець виділяє в межах предикатів стану локативні предикати, які вказують на стан предмета у просторовому плані (*Ми **були** в лісі; Дерева **стояли** над шляхом*), і кількісні предикати, які характеризують предмет з означено-кількісного й неозначено-кількісного боку (*Хлопців **було** п'ять; Книжок – **багато***). Крім цього, предикатні синтаксеми розрізняються валентним потенціалом. Полярними виступають предикати дії, з одного боку, і предикати стану та якості, з другого боку. Предикати дії можуть сполучатися з максимальною кількістю субстанціальних синтаксем (сім) і мати їх найповнішу функціональну диференціацію. Саме ця їхня здатність дає

можливість їм у мовленні елімінуватися, бо саме залежні субстанційні синтаксеми і вказують на семантику елімінованого предиката.

Найуживанішими в українській мові є КЕП із значенням руху, переміщення в просторі. Елімінованими виступають дієслова *їхати, приїхати, поїхати, прибувати, прилітати, літати, йти приходити, бігти, прибігати* та ін. Це, як правило, чотиривалентні дієслова, які вимагають передусім особу, яка виконує дію, – суб'єкт – лівобічна синтаксема, і локативну синтаксеми, яка зазначає членування на вихідний пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху: *А мати – з дому. Плачуть, затинаються і говорять не хочуть ні про що* (Л. Костенко “Маруся Чурай”); *“А поглянь на себе. Рука як їроплан. Ти ж в люк не влізеш. З госпіталю?”* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”); *“І плавня поруч... Тільки б Рекс голос подав – я одразу клубком – і в очерети, а там хай шукають...”* (О. Гончар “Бригантина”); *“Коли ж невдовзі чую – у Бобренків великий твалт. То я туди городом”* (Л. Костенко “Маруся Чурай”). Крім валентно зумовлених компонентів, можуть вживатися і вторинні предикатні адverbіальні синтаксеми: *“Ось досіємо – й тоді на вечірню...”* (У. Самчук “Марія”); *“Твої брати-танкісти об скочили Теплице з боків, хтось там, може, пронизав і саме місто, залізничну станцію – і далі”* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”).

Усунення дієслів певної семантики, елімінована побудова реченневих конструкцій створює можливість вираження спільних семантичних відтінків, які характерні для цієї моделі. Один з них – відтінок швидкості, інтенсивності руху.

Наступну групу КЕП складають речення із семантикою мовлення, мислення. Традиційно предикати з таким значенням виражаються тривалентними дієсловами (*казати, висловлювати, розповідати, викладати, пояснювати, уточнювати, заявляти* та ін). Модель реченневої конструкції з елімінованим предикатом мовлення утворюється шляхом безпосереднього співвіднесення суб'єкта мовлення з об'єктом мовлення. Основна конструкція може доповнюватися адресатною синтаксемою: *“Я знаю – це він про дальшу долю тих людей”* (О. Гончар “Твоя зоря”); *Марія остовпіла. Витріщила очі і позирає то на хрест, то на Гната. А він нічого* (У. Самчук “Марія”); *“Ми з лейтенантом думали, що ви знайшли на тут, щоб побажати приємного апетиту, - далі придурювався капітана, - а ви нам щось тут про патрулі та патрулі”* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”).

Інколи елімінується тільки частина предиката мовлення (найчастіше інфінітив), який представляє собою сполучення інфінітива і предикативного слова: *“А Ромео і Джульєтта? Хіба вони мірялися, кому першому освідчуватися? – Не треба про Ромео і Джульєтту, - попросив Шульга”* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”); *“Не треба мені про жадібні очі, капітане. Давай про щось інше...”* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”).

Третьою складовою ядра КЕП можна назвати конструкції зі значенням буття. Ці предикатні синтаксеми можуть бути представлені двовалентними дієсловами: *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, міститися,*

стояти, сидіти, лежати і под. Таким дієсловом притаманна широка сполучуваність з іменниками у функції суб'єкта та локатива: *Отже, ми біля колодязя* (О. Гончар “Твоя зоря”); *А тут, в Осняках. У який бік не підеш, все одно вийдеш на прозір. Навколо – болота і луки* (В. Дрозд); *Йй за плечима – поле, а перед нею село, долина, ліс* (Б. Харчук “Соломонія”); *Човен - на середині ріки* (Ю. Смолич “Дитинство”); *На тім боці Дніпра дим, чод і кіптява Південно трубного заводу, а в Кам'яниці скіфська тиша, зелені оази садів і городів...* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”). Аналіз подібних конструкцій дає змогу виділити окремий тип буттєвих (локативних) предикатів.

Розглянуті групи КЕП складають ядро. Вони характеризуються стандартизованістю моделі: визначеною формою, яка наповнюється в мовленні різноманітним лексичним матеріалом, єдністю вираження й розуміння, частим вживанням і активністю в мовленні.

Якщо ці характеристики відсутні, то ми маємо справу з одиничною елімінацією предиката: *“Та я б йому в морду!” – розлютився раптом Кульчицький* (Ю. Смолич “Дитинство”); *“Тільки ти, будь ласка, не лементуй! І руки – з кишень, бо кишені позашиваємо* (О. Гончар “Бригантина”); *“Василь зірвався з постелі, крикнув: “Застава, в ружьє!” – а мене у вікно, бо перед домом же бомби...”* (П. Загребельний “Юлія або запрошення до самовбивства”); *Замість рушниці, він дістав лінійку, а на голову – коробку з-під батькового кашкета* (Ю. Смолич “Дитинство”); *“А нащо ти мені? Лучука вбив. Ми тобі добро, а ти – злом?”* (П. Загребельний “Диво”).

Конструкції типу *“Марія в ще більші сльози...”* (У. Самчук “Марія”) важко віднести до КЕП. Функцію предиката в них виконує прийменниково-відмінкова форма *в сльози, в сміх*, бо саме вони виражають значення дії, процесу. Цьому сприяє також дієслівна семантика цих іменників.

Отже, узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що реченнєві конструкції з елімінованим предикатом досить поширені в українській мові, семантика яких залежить від наявності в їхній структурі певних субстанційних синтаксем, які валентно зумовлені саме цим елімінованим предикатом. Тому важливим видається питання про виділення таких конструкцій в окремий тип. Аналіз валентних можливостей елімінованого предиката як центральної ланки речення сприятиме поглибленому вивченню питань, пов'язаних з семантикою речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – 204 с.
2. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов. – М. : Наука, 1982. С. 7–85.
3. Верестюк И.В. Вопросы классификации неполных предложений / И. В. Верестюк // Вестник Московского университета. – 1986. – № 4. – Сер. 9. Филология. – С. 23–28.

4. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове : учебное пособие для вузов / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 639 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
8. Дудик П. С. Неповні речення в сучасній українській літературній мові / П. С. Дудик // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Наукова думка, 1958. – С. 129–260.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності [Текст] : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Волинський держ. ун-т ім.Лесі Українки, 1998. – 207 с.
11. Писаренко Н. Д. Внутрішньофразовий еліпсис у сучасній російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Н. Д. Писаренко. – К., 2000. – 19 с.
12. Попова И. А. Неполные предложения в современном русском языке / И. А. Попова // Труды Института языкознания АН СССР. – М., 1953. – Т. 2. – С. 3–136.
13. Сковородников А. П. О критерии эллиптичности в русском синтаксисе / А. П. Сковородников // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 114–123.
14. Шевцова А. А. Неполные предложения в современном русском языке / А. А. Шевцова. – Донецк : Изд. Донецкого гос. ун-та, 1978. – 124 с.

Стаття посвящена аналізу предложень с елімінованими предикатами. В ній розробтані і реалізован новий підхід к изучению структуры и семантики таких конструкцій, которая предопределяется семантикой имеющихся валентно зависимых компонентів.

Ключевые слова: предложения с элімінованим предикатом, семантико-синтаксическая валентность, семантическая структура, предикат, эллиптические предложения, субстанциальные синтаксеми.

This article deals with analysis of sentences with eliminated predicates. It developed and implemented a new approach to studying the structure and semantics of such constructions, which is due to the semantics of available valence dependent components.

Keywords: sentences with eliminated predicate, semantic and syntactic valency, semantic structure, predicate, elliptical sentences, substantial syntaxema.